

Landskrona den 28.9.72

Bäste Herr Persson!

Tack för Nr 4 av Hårderupsposten! Hoppas den kommer att fortleva och frodas. Visserligen är det en mycket kort period jag hade kontakt med min hembygd, och därunder hände inga märkvärdigheter att berätta om. Jag lämnade Hårderup liksom alla mina syskon tidigare strax efter konfirmationen. Senare, särskilt efter mina föräldrars död, har all kontakt med hemorten avbrutits. Nu tror jag inte det finns någon kvar av dem jag kände på orten. På Frenninge kyrkogård har jag sett många av mina skolkamrater från Starrarps Folkskola vila. Men kanske någon lever kvar någonstades. En del skolkamrater har jag följt genom åren, de flesta äro dock döda. Kanske skulle någon berättelse om dem eller någon särpräglad person från den tiden kunna intressera Hårderupsposten.? Eller om hur ett småbruk kom till under 1860-talet i Hårderupshults då vilda kärr- och skogsmarker med idel stenbunden jord? Eller om Hårderup i litteraturen? Det är inte bara min vän Piraten, som tagit förebilder från trakten i sina berättelser. Även K.G Ossian-Nilsson och Viktoria Benedictsson ha anknytning till Hårderup. På Hårderups boställe bodde V.B. tidvis hos sin syster, fru Ekström, vilken senare kom att bo hos mina föräldrar till sin död. Min mor lovade Fru Ekström att ta hand om den tredje av systrarna Bruzelius, som så bodde hos oss under hela min barndom. En bild av dåtidens sjukvård kunde kanske också intressera? Jag vet ju inte om Ni kanske härstammar från någon bekant till mig eller om Ni är nyinflyttad till orten.? Ej heller minns jag var Nr 3 ligger.

När beräknas nästa Nr av H.P. utkomma?

Hoppas Er värnpliktstid inte blir alltför plågsam. Min egen tid som värnpliktig var en dystert upplevelse.

Med de bästa hälsningar
Hjalmar Frenzel

Landskrona 23.11.1972

Bäste Herr Persson

Tack för brev!

Jag tyckte mig förstå, att gammalt från Hårderup skulle intressera, varför jag nu bifogar en del insamlade uppgifter från gamla Hårdeups by samt dessutom uppgifter om hur min fader uppodlade Hårderup Nr 1 i gamla byns utmark. Det blev kanske tyvärr för omständigt och långt, men intet egentligen är onödigt för allsidig belysning. Den geologiska bakgrunden till en bygds beskrivning ger mycket om dess klimat och bördighet etc.

Jag skulle gärna vilja ha de föregående Nr 1-3 av Hårderupsposten, och naturligtvis de följande Nr-na. Sänder prenumerationspriset vid anfordran.

Vilket ställe som nu är Ert hem är jag inte helt säker på. I stället närmast handelsboden bodde på min tid Nils Henriksson, som hade en son, skolkamrat till mig, som blev handlande i Östraby, nästa ställe minns jag inte ägarens namn på. Sen låg längst bort på gränsen mot Vallarum ett ställe, där jag en gång var o köpte renettäpplen på vintern. Och så nära Hårderupshult lågo ställena, som då ägdes av Jöns Nilsson och Nils Persson. Förmodl. Är det

något av dessa ställen det gäller. Den siste som drev handelsboden var nog min gamle vän och skolkamrat Hilding Persson. Honom såg jag sista gången på Revingehed under Spanska sjukan 1918.

Gratulerat till den fina militärutbildningen! Kanske Ni varit sjöman, eftersom Ni lyckats få en så bra plats för värnpliktens fullgörande!?

Med önskan om en god jul tecknar
Högaktningsfullt
Hjalmar Frenzel

Landskrona den 29.3.73

Bäste Herr Persson!

Tack för de tidigare Nr av HårderupsPosten! Det glädde mig att läsa om välkända berättelser från äldre tider och även om aktuella för mig okända händelser.

Jag har ej haft kontakter med hemorten sedan mina föräldras dogo 1918 resp. 1925. Redan 1909 lämnade jag hemmet efter konfirmationen.

Hårderups historia och mitt föräldrahem tillkomst voro avsedda att vid tillfälle införas i HårderupsPosten. Givetvis utan ersättning. Hoppas få ett ex även av kommande nr av tidningen.

Ni undrar vad jag haft för verksamhet. Ja, den har varit skiftande. Efter folkskola och konfirmation tog jag på ett år realskoleexamen i Malmö. 1910 tog jag anställning vid Ystad-järnvägarna med tjänstgöring förstas året på Wollsjö station. "Piratens" fader var då stins där. Därav kommer min närmare bekantskap med Fritjof Nilsson och hans modeller från hemtrakten. – Efter att ha kuskat omkring på de sju järnvägarnas alla stationer ett par års tid och därunder på lediga stunder pluggat in allt som behövdes för studentexamen, passade jag på att under pågående värnpliktstjänstgöring under 14 dagars permission ta studentexamen som privatist i Lund. Efter slutad värnplikt lämnade jag så järnvägstjänsten och började studera till läkare. Det var under de svåra krigsåren.

I 50 år har jag arbetat som läkare på olika ställen i landet. Praktiken har jag nu vid 80 års ålder slutat. Det är av allmänt intresse jag sysslat med geologi och naturstudier, målning, skulptur och fiolspel.

Enligt Er önskan bifogar jag ytterligare ett par berättelser för Hårderups-Posten:

- 1/ Gamla traditioner om Hårdrupshult som nöjesplats.
- 2/ Kolerakyrkogårdar.
- 3/ En pojkes barndoms- och skoltid i Hårderup vid sekelskiftet.

Nr 1 av Hårderups-Posten omnämner en hårderupsbo, som kallas Nils Gallilé. Vem var det? Hörde aldrig någon kallas så på min tid. Förmodligen kände jag honom under annan benämning. Kavalleristen Ekman däremot var då ung och skön, var flickornas idol i Hårderupshult och på festplatsen en centralfigur som äventyrsberättare i pojkarnas krets. (Se min artikel om Hårderupshult.)

Gratulerar till den fina värnpliktstjänsten! Det har ju varit rena nöjet att tjänstgöra på isbrytare denna milda vinter. Förmodar dock att Ni ändå längtar hem till det civila livet, så välkommen hem.

Högaktningsfullt
Hjalmar Frenzel

Hårderupshults nöjesplats genom tiderna

Sedan mycket långt tillbaka i tiden har Hårderupshult varit samlingsplats för folkfester med dans vid midsommartid.

Kanske ha våra förfäder en gång där under midsommarnattens ljusa skyar offrat djur och människor åt Odin, Tor och Fröj. Ty där förhistoriska offerfester hållits har genom sekler kvarstått bruket att vid midsommar samlas till fest och dans. Där en festplats legat under lång tid har ofta en gång i tiden varit offerplats.

Åtminstone sedan mitten av 1800-talet har jag genom muntlig tradition hört, att bygden folk på midsommaraftonen samlades till dans och nöjen i Hårderupshult. Dansplatsen har under tidernas lopp legat på många olika ställen i bok-hulten. Tidigast lär fester ha hållits i skogen ett par hundra meter åt Vallarumshället från 20-talets dansbana räknat. Vid sekelskiftet och några år framåt byggdes nästan årligen nya dansbanor på olika platser i Anders Perssons skog, den som med ett hörn gränsar mot en egendom, som beboddes av Palmkvist, fjärdingsmannen. I Palmkvists gård hade mångsysslaren Anderberg inrett sin lilla privatas folkhögskola på 90-talet och där anlagt en stor fruktträdgård.

Sistnämnda dansbanor sköttes oftast av traktören Flygare på Vollsjö torg. Kaffe och läskdrycker serverades, och dansmusiken bestod ibland av orkester med blåsinstrument och någon gång av Molins stråkkvartett från Frenninge.

Kavalleristen Ekman, som blev förebilden till "Piratens" Nils Gallilé, var här ständig gäst, var då ung och schön och alla flickors idol samt mellan danserna flitig historie- och äventyrsberättare i en ring av åhörare.

Minnet av ljum midsommarafton med musik och feststämning under ljusa grönskande bokar gav mig en gång inspiration till några dansmelodier på fiol. Till en av dessa, en vals, skrev jag då ned följande versrader:

Midsommarn´s urgamla kult,
solens och blommornas fest,
firas som alltid förr bäst
inne i Hårderupshult.

In under bokgrönskan rar
tonar en smekande vals.
Armar om midja och hals
slingra de dansande par.

Svartlockig yngling var där (Kavallristen Ekman, Nils Gallilé)
alla små flickors idol.
Flickan, som spelte fiol,
Var varje gosse så kär.

Midsommardansen för fullt
svingas som förr ännu nu.
Mången har funnit sin fru
allt uti Hårderupshult.

Hjalmar Frenzel

Kolerakyrkogårdar

Under svunna tiders svåra epidemier, då många människor dogo nästan samtidigt ute i bygderna, så att de överlevande hade svårt hinna med att begrava sina döda, uppkom bruket, sedermera lagstadgat, att begrava epidemioffren på särskilda av präster invigda platser. Senast blevo dylika kyrkogårdar använda under 1850-talets koleraepidemier. Dessa dödens gårdar bestodo oftast av ett ca 2.000 kv.m. stort område, omgärdat av en enkel stenmur av rektangulär form.

Den vackrast belägna av dessa i Skåne finns vid stranden i Baskemölla. Där övernattade jag en gång i tält under en sommarutflykt utan att veta, att den ensliga vackra platsen var en kolerakyrkogård. Dylika kyrkogårdar ses fortfarande även vid Everlöv, Sövde, Röddinge, Tolånga och Hunneberga.

I Hårderup lär finnas två invigda platser och i Bjälkhult en hörande till Frenninge församling för begravning av döda under epidemitid. Jag kan ej minnas någon plats, som skulle kunna tänkas avstyckade för detta ändamål. Numera vet nog ingen därom. Kanske skulle kyrkoböckerna kunna upplysa därom?

Ej uteslutet att de finnes i närheten av Hultets dansbanor, den urgamla kultplatsen för bygden.

Hjalmar Frenzel

En pojkes barndoms- och skoltid i Hårderup vid sekelskiftet.

Jag föddes som mina föräldrars tionde barn fem år närmast föregående unge. Inser att jag ej var välkommen. Växte upp ensam och fick själv fantisera ihop lekar och så ritade jag förstås. Då jag en gång låg i vaggan och log mot färggranna rosor i takets tapetmönster sa Fru Ekström, Viktoria Benediktssons äldsta syster, som då bodde i mitt hem: ”Han blir nog konstnär med tiden.”

Emellertid fick jag inte gå fåkunnig och sysslolös så länge. Fick hjälpa till med småsysslor i småbruket från 5-årsåldern. Därtill sattes jag till att lära mig läsa och skriva i ABC-boken med tupp, som ibland belönade fliten med att värpa 2- eller femöring i boken. Tidigt fick jag försöka vakta korna, men de hade föga respekt för mig. En gång tog ”Broga” mig på hornen och kastade mig åt sidan helt enkelt.

Skolans allvar började vid 7 års ålder. Första skolåret gick jag längs landsvägen och hämtade Nils Georg, en jämnårig son till Anders Persson vid dammen. Vi två hämtade så Edvard vid Hårderups mosse. Strax därpå anslöt sig barnen från Skumparp, så att vi blevo ett större följe till Starrarps folkskola. Denna skolväg var ½ mil lång. Omnämnde Edvard Var då ca 15 år gammal, menhan gick fortfarande i småskolans första klass. Han lärde sig aldrig att läsa eller

skriva, var stor som en vuxen karl och hade långa skäggstrån på överläpp och haka. Han gick alltid med ett godmodigt leende på läpparna. Jag undrar vad det blev av honom!

Hårderupsbarnen kunde även nå skolan längs norra landsvägen över Starrarps kvarn och by, men det blev över ½ mil. De flesta av skolans barn, från Starrarp och Bjälkhult, kommo denna väg.

Senare togo vi från Hårdrupshult en genväg till skolan nästan spikrakt genom storskog och kärmark, längs åkerrenar och över diken. Det blev 2,5 km, bara halva vägen mot förut, men den var ofta svårframkomlig. Endast en dag under alla skolåren hindrades vår skolväg av oväder. Under ett kraftigt snöfall med meterdjup snö som höljt allt i sitt vita täcke, gingo vi vilse i storskogen. I vanliga fall gingo vi efter kända märken längs djurstigar, karaktäristiska buskar och träd och genom ett hål i en gårdsgård rakt under en grov ekegren, på vilken en gång en levnadstrött man hängt sig. Nu var allt utplånat av snön. Vargar funnor där dock icke utom i vår fantasi. Till slut nådde vi ett skogsbryn, och då sågo vi, att vi åter var hemma i Hårderup. Vi hade gått runt i den förtrollade skogen. Det blev kälkåkning hemma istället för skola den dagen.

En kall vinterdag råkade jag på hemvägen från skolan vid hopp över ett djupt dike halka tillbaka på den hala dikeskanten ned till bröstet i dikets kalla issörja. Innan jag kom hem hade kläderna frusit styva av is, som skavt hål på benen.

Värst var dock när vi en vår i snösmältningen på väg till skolan tvingats av översvämningar att gå tvärs över en hörna av folkskollärare Rosendahls åker. Han hade ett mindre lantbruk med en ko. Vi blevo bestraffade därför. Det förlät jag honom aldrig!

Eftersom jag redan kunde läsa, skriva och räkna skapligt, då lag började i småskola, hade jag det lätt där. I storskolan hos Rosendahl blev det mera arbetsamt med utanläsning av hela katekesen och bibliska historien och psalmboken förutom alla övriga skolämnen. T.o.m. jullovet fördystrades av alla utanläxor vi nödgades plugga in. Fritjofs saga och andra fornnordiska berättelser voro min favoritlektyr under julen, så att jag därav blev mörkrädd om kvällarna.

En stor dag i skolan var lärarens 60 års födelsedag. Alla barnen hade lagt ihop pengar till tårtan, som jag beställde hos bagare Olander. Vi voro alla inbjudna till fest på em.

Skolbänkarna staplade vi ovanpå varandra i 3 våningars höjd. Så blev det plats till servering av kaffe och kakor, lekar och dans. Jag hade på omvägar fått en vink om att som sig bör tacka och hylla läraren på allas vägnar, men blyg som jag alltid varit och rädd för offentligt uppträdande övertalade jag Sven att i oss emellan överenskomna ordalag framföra vårt tack, vilket han gärna åtog sig.

Läraren hade emellertid även en rotting. Den användes i vardagslag till pekpinne, men vid små förseelser, svåra brott förekommo aldrig, blev den ett redskap den felande till straff och androm till varnagel. Läraren bar rott...svärdet icke förgäves. Han slogs!

En gång hände det, att en stor, stark pojke med röd kalufs vägrade att ta emot stryk. Han hotade att slå igen. Därmed fick det bero. Pojken var son till en bygde-pamp i skolans närhet. Denne gosse gick senare som ung man i Malmö och sålde "röda tidningar", blev småningom någon sorts ombudsman och till sist riksdagsman.

Bland skolkamraterna funnos några, som omhändertagits av fattigvården på det sätt, att de auktionerats ut till det hem som gav det lägsta budet för omvårdnaden. De växte upp hos sina fosterföräldrar under ungefär samma förhållanden som vi andra småbrukarbarn, men skolgång och arbete i hemmen efter förmåga. En av dessa träffade jag senare i livet. Han var då lantbruksarbetare på en större gård i östra Skåne.

Under sommarloven fingo vi alla arbeta i våra hem. Ett fåtal togo plats som vaktpojkar för sommaren. Lönen därför var fri mat och logi samt eventuellt ett par varma ullstrumpor för vinterns behov.

Rosendahl var en allvarlig lärare med vackert gråsprängt helskägg. Han inledde skoldagen med morgonbön och spelade därpå någon psalm på ett psalmodikon, ljudlåda med sträng och stråke. Jag gjorde naturligtvis hemma ett liknande instrument och spelade på. Senare fick jag en fiol, som jag ännu äger. Skolsalen i Starrarp tvingades tidtals hysa ca 100 barn i olika årsklasser. Det var nog ej så lätt att meddela åt alla stadgad undervisning i alla ämnen. Läraren tillämpade någon tid Lancaster-metoden. Jag fick då som monitär ta hand om de yngre årsklasserna. En gång på våren fick jag på rasterna klippa skolans hagtornshäckar. Under rasterna fingo barnen roa sig efter behag. Det blev vanligen långboll i olika lag på skolgården, men även ”pjätt”, ”dunk”, ”rymmare och fasttagare”, m.fl. lekar förekommo. Ibland blev det krigiska lekar med båge, spjut och träsvärd, vilket svårt skadade buskagen kring skolan. Ringdanser förekommo ofta och stundom vals, polka och mazurka på någon vrå av skolgården.

En gång anordnade vi ett regelrätt bröllop på middagsrasten. Sven, som varje söndag besökte minst 2 kyrkor, Frenninge, Långaröd resp. Kärrstorp, åtog sig prästens roll och läste vigselformuläret etc., Magnus blev klockare och sjöng och Martin och Elisabeth blevo gärna brudpar. Vi övriga voro menighet i kyrkan, en lövsal. Ledsamt nog såg oss Mor Rosendahl genom ett fönster, och hon skingrade skaran mitt under ceremonin med vreda förmaningar över vår respektlösa lek.

Potatisplockning på höstarna betalades med 25-50 öre pr dag till skolungdom.

Var och en hade mat med sig till skolan. Vi måste ju gå hemifrån på vintermorgnarna i mörker, och vi kommo ej hem förrän i skymningen. Under middagsrasten avåts den medhavda födan, vanligtvis grovt rågbröd med flott och något pålägg samt mjölk. Då blev det även tillfälle att i tysthet avundas varandras mat.

En vinter hade jag fått ett par lappskor med utåt ludet renskinn och fyllde med fint hö. Det var de varmaste skodon jag någonsin ägt. Den vintern sågade jag ut ett par skidor ur en björkstock efter en bild jag sett i en jultidning. Det blev backåkning av

En gammal sedvänja var att gå ”julaspöge” efter jul och att Knutsdagen kasta in en ”julaknuda” och på Felixdagen en ”halmgubbe” hos grannarna. Det gällde att smita fortast möjligt, men oftast blev man gripen och trakterad med någon jul-läckerhet. En gång hade jag gjort en naturtrogen ansiktsmask med stort skägg av lin, tagit på mig något gammalt och spelade onykter på landsvägen så illusoriskt, att folk i stugorna sände bud efter fjärdingsmannen i förskräckelsen. Jag hann demaskera mig i tid dock.

En vår bytte jag till mig en salongsgevärspipa av John. En självgjord kolv och mekanism gjorde geväret skjutklart. Det blev en svår tid för traktens kråkor och ekorrar. Kråkorna voro vid denna tid så talrika att skottpengar utbetalades mot uppvisandet av kråkhuvudena hos Patron Persson på Hårderups boställe. Jag tyckte det var effektivare att bekämpa kråkorna genom att ta bort alla ägg ur deras bon. När jag riskerat livet i träden och samlat ihop ett par hundra kråkägg gick jag till Patron Persson och uppvisade dem. Men se det blev inga skottpengar! Dock gav Patronen mig 50 öre till tröst. Efter det ändrade jag taktik, lät kråkorna föda upp sina ungar och tog dessa strax innan de blivit flygfärdiga, uppvisade huvudena och fick skottpengar.

Ett annat sätt att tjäna pengar på var att plocka ollonborrar, som dessa år hotade förstöra potatisskördarna med sina fingerstora larver. Man fick 10 öre litern för insekterna, som vid midsommartid svärmade och i 1000-tal täckte bokarnas grenar i skogsbrynet på morgnarna. Man skakade ned dem från träden och öste upp dem från marken i korgar. Liksom kräftor dödades de genom att hällas i kokande vatten. Stadgad ersättning utbetalades vid uppvisandet av fångsten.

Av pojkarna från endast ett par årgångar i Starrarps folkskola blev en civilingenjör, en läroverksadjunkt och rektor, en kyrkoherde, en framgångsrik affärsman, en stor

blomsterhandlare och kungl. Hovleverantör och två blevo läkare. De flesta av dessa togo sig varierande namn efter hemförsamlingen Frenninge.

Många av kamraterna i Starrarps skola har jag aldrig återsett. Nils från hultet, som jag en gång råkade såra i ena hälsenan då vi samtalande medan jag med lie högg en gräsmatta och han råkade komma för nära lien, träffade jag ofta senare. När ryktet om denna olycka spritt sig från Hårderup till Wollsjö hade den förstorats till att benet blivit avhugget med foten dinglande i en sena. Nu är han borta som så många andra. Gravstenarna på Frenninge kyrkogård vittna om allt för tidig död för en del kamrater. Emil och Theodor dogo unga. Elof som jag spelade fiol tillsammans med i Hårderupshult, dog som organist och kantor i unga år. Sven vilar under en mossbelupen sten på Karlstads skogskyrkogård. Magnus avled oväntat för ett par år sen endast några dagar efter det jag träffat honom i Lund till synes frisk. Flertalet skolkamrater äro nog borta nu. Må de alla vila i frid!

Hjalmar Frenzel

Om Hårdeup och om hur ett småbruk uppkom där under 1870-talet.

Byn Hårderup i Färs härad ligger å en yta av grus från istidens nordostmorän med små insprängda ytor av moränlera. Dessa magra istidsavlagringar med massor av stenblock vila på en berggrund från silur-tiden i dalen mellan Linderöds- och Romeleåsarnas gneis- och granitbottnar. Men bitvis ligger över siluren en brokig blandning av leror och sandstenar i flera färger från Perm- och övre Trias-tiden, avsatta i floder, deltan och insjöar. Rät-Lia-stiden lade därpå avlagringar med stenkol (Höganäs och Eslövstrakten m.fl. ställen), leror och sandstenar, t.ex. grå sandsten vid Höör, varav Lunds domkyrka är byggd och därpå lagrades järnmalm (Fyledalen) och yngre stenkol (Fyledalen och i Rönås intill gränsen mot Hårderup). Krittidens avlagringar på Skånes slätter nå icke upp till Hårderupstrakten.

Under tertiär-tiden genombröts Skånes berg-grund av talrika vulkaner, ses i mellersta Skånes basaltkupoler t.ex. Gällaberg vid Röstånga, som spydde ut lava och aska vida omkring, t.ex. diabas-berget "Froalid" vid Övedskloster och diabaskullen som Tolånga kyrka ligger på. Så kom istidernas köldperioder med dess ytförstörande härjningar på jordskorpan, och som för ca 15.000 år sedan vid smältning kvarlämnade de magra ytlager ibland andra orter även i Hårderup.

Torvmossar och kalktuffer t.ex. i Benestad med fossila blad och kvistar, kryptan i Lunds domkyrka är byggd av kalktuffen, standvallar och slamlagringar avslöja senare utveckling av växt- och djurliv. De senaste 10.000 åren ge tecken på människans närvaro i Skåne.

I Hårderup finnes inga fornfynd från människor före yngre stenåldern, men vid uppodling av Hårderup Nr 1 (Se nedan!) hittades där ett fåtal spetsnackiga och slipade stenyxor, 5.000-åriga, just från yngre stenålderns döstid. (3.000 år f.Kr.). Även fanns en slipsten där av kvartsit, 4-5 dm lång, som använts för slipning av stenyxor. Hårderups jord har sålunda trampats av människor för 5.000 år sedan.

Hårderups by började utveckla sig vid en liten å, som bildats av många små bäckar kommande från mossar och kärr på Linderödsåsens sluttning mellan Långaröd och Västerstad. Denna å fortsätter sedan genom Frenninge, Vollsjö och Tolånga till Vombsjön. Troligen uppodlades där först en mindre yta i ådalen, där det fanns vatten och betesmarker till husdjuren, ett torp, av någon från närliggande by, sannolikt Frenninge. Kanske hette nyodlaren något på Hård – Hart? Eller kanske gav den hårda och svårödlade marken där anledning att kalla det ett Hårt torp? Detta var någon gång före år 1.000 e.Kr., då de flesta byar i Skåne fingo sina namn. Under medeltiden utvecklade sig byn på sedvanligt sätt. Genom

nyodlingar och hemmansdelningar uppkom en by, som enligt kartor 1794-1847 (Se vidare avritning!) visar ca 10 gårdar och 6 gatehus i en rad längs en bygata längs med ån. De närmast byn liggande jordytorna voro uppodlade till åker eller äng i oregelbundet kantiga stycken (inägor), väl omgärdade med stängsel av ris eller sten. Alla dessa odlingsdelar voro vardera uppdelade i lika många delar som byn hade jordägare i olika storlek allt efter respektive jordägares mantal (Tegskifte – Solskifte). Hårderups by hade 1831 och intill laga skiftets genomförande enligt 1827 års lag, 361 tegar på en inägo-areal av 440 hektar (Ca 40 hektar på varje gård). Av inägorna voro ca 262 (= 110 hektar) riktigt odlade, resten var äng eller gatemark etc.

Bygatan mynnade ut i den kilformade, omgärdade fädriften, som ledde ut till byns utmark, vilken vidsträckt omgav inägorna och gränsade intill omgivande byars utmarker (Frenninge, Rönås, Skumparp, Starrarp, Pus och Vallarum). Av utmarken var endast ca 1% odlad i form av hägnade ”lyckor” med tillfällig åker eller äng. Hårderupsutmark år 1700 låg till 1/3 på sandstensmorän, beväxt med gles bokskog, 2/3 av utmarken låg på moränlera utan egentlig skog, men väl ned enstaka träd av bok, ek, hassel, björk, vide, al, hagtorn, slån och apel samt vidder med ljung, enebackar, sura alkärr samt sten i massor. Byn hade även mossmark (Hårderups mosse) för torvupptagning, där varje gård hade sin del.

Utmarken gav byn timmer från högskogen, ved till husbehov, virkesträ, ris till inhägnader och taktäckning med halm, samt kvistar och blad genom hamling av träden till vinterfoder åt husdjuren. Dessutom och främst gav utmarken mulbete åt alla byns nötkreatur från tidig vår till sen höst och till byns hästar året runt samt föda åt ollonsvinen i högskogen av bok och ek. Denna skogs värde räknades i antalet ollonsvin den kunde föda. (Enl. uppgift 1-4 ollonsvin pr hektar skog).

Kreaturens hindrade genom avbetning skogens återväxt i utmarken och gav kala en- och ljungmarker, men ollonsvinen gynnade skogens återväxt. År 1704 omtalas, att hästarna, ”skogsögen” gingo i utmarken året runt. I storm och oväder sökte de skydd i täta busksnår eller i värsta fall hemma på bygatan, där alla byns smådjur höllo till, höns, gäss, får och grisar. Unghästarna voro ej i hus före 4 års ålder omtalas 1837. Under långvariga snövintrar lades ut spillfoder till dessa hästar. Denna hästuppfödning skapade en ras av små, oftast brunsvarta, starka och hårdiga hästar, färsinghästar, som uppgavs överträffa alla andra svenska hästar i styrka och uthållighet. År 1783 omtalas att dessa ”skogsög” från Frenninge skadat skogen i Vallarum. Varje gård hade ca 2 hästar, 1 ox och 2 kor vardera.

Intill genomförandet av laga skifte (lag 1827) brukades i byn ensäde = hela åkerarealen besåddes varje år. Senare kom treskiftet i bruk med 3 kringgärdade vångar, varav 3 besåddes varje år medan den 3dje i tur och ordning låg i träda, som betades av kreaturen. Små arealer, ”lyckor” uppodlades ibland i utmarken och inhägnades för en tid av 2-3 år och besåddes eller brukades som äng för att senare vila igen i 4-20 år.

Före laga skifte vårråg, korn, havre, potatis, rovor, lin och humle. År 1805 agives råg och havre ha givit 2-3dje kornet och korn 3-5te kornet. År 1700 fanns i Hårderup en gård med 700 humlestänger och en annan gård med 1.500 dylika. De flesta gårdar odlade i ”haven” köks- och kryddväxter samt hade fruktträd med äpplen, päron och plommon. Många gårdar hade egen skvaltkvarn i bäcken för husbehov. I Starrarps Oras bäckdal funnos många skvaltar med dammar i rad.

Kolning av trä i utmarken brukades och kolet försålades liksom ved till Andrarums alunbruk samt till kalkbränningen vid Bjärsjölagård. Svarta kolbottnar från denna ti fanns vid uppodlingen av Hårderups skog Nr 1 (Se senare). Som binäring i Hårderup omtalas år 1700 tillverkning av hjul av bokträ. Moränleran här och var gav lera användbar till byggande av ”klinehus” och till formande av tegel, som enbart soltorkade användes för husbygge samt till uppförande av hus direkt av packad lera i tjocka väggar efter Macleans metod i början av 1800-talet. I Vollsjö fanns tegelbruk och i Frenninge garveri. Endast en väg reg. Å kartan

genom Vollsjö, Frenninge, Hårderup och Starrarp och sedan vidare mot Östraby resp. Långaröd.

Efter genomfört laga skifte med utflyttning av gårdarna i utmarken förstördes de gamla gårdarna i byn utom kronobostället, som en tid kvarstod tills ny gård småningom byggdes på gamla byplatsen. All jord utskiftades, och nya gårdar uppfördes och utmarken uppodlades, nya vägar anlades till alla de nya gårdarna, markerna utdikades. Detta medförde småningom en stark folkökning.

Bostadslägenheter i Frenninge sn 1830 voro 195 st, 1914=533.

Folkmängden i Frenninge sn 1830=1596: 1874= 3.044.

Ystad-Eslövs järnväg startade 1866.

År 1870 angives råg ge 7-de kornet, havre 5-te kornet och korn 5-te kornet.

År 1880 angives råg ge 8-de kornet, havre 8-de kornet och korn 6-te kornet.

För Frenninge uppgives höstsäd odlas på ca 10% av arealen, vårsådd (vårråg, korn och havre) på 39%, potatis på 6%, rotfrukter på 5%, vall på ca 10-33% , blandsäd på 1% och ca 10% låg i träda.

Av betydelse för Hårderup var, att i byn låg ett kronoboställe, som omfattade över 100 hektar odlad mark och stor del av utmarken i nordost där gammal mogen bok- och ekskog växte tillföll bostället. Denna skog fick kvarstå länge och utgjorde kärnan i Hårderupshults skogar. I de gamla träden bodde stora mängder hålbbyggande fåglar = hackspettar, ugglor, kajor, starar, talgoxar, mesar och flugsnappare. Dessutom funnos många ekorrar, som härjade i hasselskogarna och gårdarnas fruktodlingar. Gran och fur saknades i Hårderup, men planterades sedermera.

Gårdsdrängen Nils Nilsson

Född 1838 i Tollstorp (Östraby), och anställd å Östraby boställe, fann där på gården 1867 sin tillkommande hustru, en 18-årig flicka som hade vården om gårdsbrukarens barn, vilkas moder dött. Efter ingånget giftermål 1868 fick Nilsson sin orlovssedel med goda vitsord. Han hade skaffat sig goda kunskaper såväl teoretiska som praktiska i lantbruk, snickeri, byggnadskonst och husdjurens skötsel m.m. De nygifta slogo sig först ned på en liten hemmansdel i Rönås, vilket utgjorde den unga fruns arvslott efter sin fader, som tidigt avlidit. Här byggde Nilsson bostadshus och nödvändiga uthus, snickrade och polerade möbler av på egendomen växande al, som färdiga förvillande liknade mahogny, slöjdade husgeråd och lantbruksredskap för eget behov, skötte det lilla småbruket och anlade en snygg trädgård kring husen.

Emellertid blev väl detta hem för trångt för en verksam man, och efter ett par års vistelse där inköptes 1/25 del mantal avstyckad mark i Hårderups skog Nr 1. Denna jordlott var en liten del av utmarken som tillhört Hårderups gamla by. Jordytan bestod av mager nordostmorängrus med obetydliga inslag av moränlera, vattensjuk och odränerad och ytan täckt av ofantliga mängder större och mindre stenblock. Här växte mest surskog och busksnår, en och ljung på backarna och endast här och där smådungar av bok och ek. första uppgiften blev att samla material till husbygge, timmer från skogen och passande grundstenar samt taga upp lera, forma och soltorka tegel.

Under detta arbete och under tiden då bostadshus och ekonomibyggnader uppfördes måste den ensamme nyodlaren dagligen vandra från hemmet i Rönås till nybygget i Hårderup fram och åter genom ödemarken. Samtidigt måste bit för bit av jorden röjas, utdikas och rensas från sten. Större stenar sprängdes till transportbara stycken, som tillsammans med mindre stenar gav material till stengärdesgårdar runt hela egendomen. En del sten grävdes ned i diken för vattenavledning från de odlade ytorna och massor sten lagrades i en stor hög, som småningom

blev av ett envåningshus storlek. För utdikning användes även risknippen nedlagda för avledning av vattnet och även en del öppna diken fick hjälpa till att avleda överflödigt vatten från odlingarna till den lilla bäck, som flöt mitt igenom egendomen. Ungefär mitt på egendomen invid den genomrinnande bäcken byggdes gården.

Detta markköp finansierades med ett hypotekslån i Skånska hypoteksföreningen i Lund, troligen taget med 47 års amorteringstid. För dylikt lån uppgives årlig inbetalningen ha varit $4\frac{3}{4}\%$ av lånesumman, därav 4% ränta.

Sedan hus uppförts och odlad mark medgav sådd bitvis flyttade familjen från Rönås till Härderup. Men ett helt livs strävsamt arbete återstod för att ge bärgning åt en ständigt tillväxande småbrukarfamilj.

Ungefär halva arealen uppodlades till skapligt bärande åker, den sista åkern så sent som 1907. Övriga delar blev äng, skog och trädgård, vilka tre delar egentligen bildade ett sammanhängande yta utan synbara gränser övergående i varandra och blev en enda stor park med trädgård runt gården. I skogen med bok, men även ek, ask, lönn, alm och lind samt inplanterad vanlig gran, ädelgran och vitgran. m.m., löpte ringlande vårdade gångar, mynnande på flera ställen i lind-lövsalar möblerade med bord och bänkar av sten. Den egentliga trädgården med köksträdgård, kryddgård, fruktträdgård, bigård och prydnadsväxter och prydnadsbuskage mynnade oförmärkt i skog, äng och i en mindre parkdunge med croquet-bana, en jordkällare för potatis, ett rum med gungor, stenbänkar och stensbord, allt under höga, grönskande bokvalv. Fruktträdgården var delvis grupperad i ängen tillsammans med flera grupper bärbuskar och bar flera sorters ”gammaldags äpplen”, päron och olika plummonsor. Flera sorter äpplen voro ympade på samma stam, och gråpäron voro ympade på ett par rönnstammar. Den södra ängen framför boningshuset var vid midsommartid en fager blomsteräng med gnistrande lysmaskar i gräset på nätterna. Om våarna översilades denna äng av vatten från den uppdämda bäcken, vilket vatten leddes ut i små grävda rännor och reglerades vid dämnet. Detta gav gratis en god slamgödning, och ängen gav ett hö av otrolig täthet och höjd. Alla vallväxter och klöversorter voro insådda där.

Norra ängen sköttes som de Gotländska lövängarna, där buskage och småträd fingo dra upp gödning ur marken och därmed göda ytlagret, som gav gott hö. Vid slåttern tuktades här buskarna med lien, och de unga kvistarna fingo följa med höet till djurfoder.

På gårdsplanen stod ett hasselträd med 1 meter i stamomkrets. En stor ek var höljd av murgröna ända upp i toppen.

På egendomen växte ca 1.000 olika arter av träd, buskar, blombärande växter, ormbunkar och mossor och lavar.

Här och var i äng och park stodo stensulpturer av på varandra vilande fantastiskt formade stenar, som bildade människo- och djurliknande gestalter och grupper. Det var dylika stenar som Strindberg en gång trodde vara utförda av människohand till husgudar eller för något kult-ändamål i förhistorisk tid. I parken fanns även en iskällare, vari förvarades is, som togs vintertid i bäcken, och användes för kylning av mjölk och smör, som försålde i Vollsjö. Med hjälp av god gödselvård under tak och med cementerad urinbrunn samt lite extra konstgödning födde det lilla småbruket en häst, 8 kor, kalvar och svin (inhägnad grisgård bakom uthusen). Spädgrisar såldes i Hörby.

Ibland fanns får för ullens skull. Lin odlades och ”brydestua” med (lintorka) fanns. Om vintrarna arbetades med spinnrock och väv.

Endast ett fåtal höns höllos, instängda i hönsgård bakom uthusen. De smutsade ned och balade ned gräs och gröda.

Den idoge småbrukaren anlätades även som murare och byggmästare i trakten. Han byggde i Bjälkhult en villa åt en hemvänd man från Amerika t.,ex. (anm.:Sjöholms hus).

Ofta blev han väckt om nätterna och hämtad om dagarna för att hjälpa ortens folk med husdjurssjukdomar. Det kunde t.ex. gälla att vända och ta´ ut en kalv eller ta´ en efterbörd, då kalvningen krånglade.

Småbrukarens hustru, som med åren fått rik erfarenhet om sjukdom och barnsbörd, hjälpte alltid till i grannskapet vid sjukdom och vid förlossningar i traktens familjer innan barnmorskan hann infinna sig. Hon hade givetvis även i allt hjälpt sin make med odling och lantbrukets skötsel.

Barnen fingo så fort de kunde delta i alla förekommande arbeten, men de flögo ur boet i samma takt som de kommo till.

I stort sett utfördes det skildrade nyodlingsarbetet av familjen ensamt. Sällan behövdes någon daglönare till hjälp. Kanske dock oftare under de första årens svåra och tunga odlingsarbeten. Vid potatisupptagning och höslåtter behövdes dock alltid extra hjälp.

1870-1912 = 42 års odlaremöda av ett människopår, som valt det dock fria livet som småbrukare. De hunno även med att kring sitt hem skapa en osedvanligt vacker ram av trädgård, park och äng.

Efter 1912 utarrenderades gården, som efter några år såldes. De nu till åren komna makarna flyttade in i sitt tredje hem, som även detta byggts av dem själva av material från den gamla gården och på en avstyckad tomt från den mark de odlat och brukat.

Nybyggarpåret fingo 10 barn, 5 gossar och 5 flickor. En gosse dog som spä. Alla övriga fostrades i Hårderups-hemmet till och med konfirmationsåldern, 14 år. Därefter gingo alla ut i världen och försörjde sig själva. De kommo att bo och verka på spridda ställen i landet från Kiruna till Ystad, i Danmark och i USA, där deras efterkommande var på sin ort bildat nya familjer.

Alla barnen äro nu liksom föräldrarna döda utom en son, den yngste.

Hjalmar Frenzel